

İÇİNDƏKİLƏR

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA	7
MÜQƏDDİMƏ.....	17
DİRSƏ XAN OĞLU BUĞACIN BOYUNU BƏYAN EDƏR.....	24
SALUR QAZANIN EVİ YAĞMALANDIĞI BOYU BƏYAN EDƏR	40
BAYBURANIN OĞLU BAMSİ BEYRƏK BOYUNU BƏYAN EDƏR	60
QAZAN BƏYİN OĞLU URUZ BƏYİN DUSTAQ OLDUĞU BOYU BƏYAN EDƏR.....	96
DUXA QOCA OĞLU DƏLİ DOMRULUN BOYUNU BƏYAN EDƏR.....	118
QANLI QOCA OĞLU QANTURALI BOYUNU BƏYAN EDƏR.....	130
QAZILIQ QOCA OĞLU YEYNƏYİN BOYUNU BƏYAN EDƏR	150
BASAT TƏPƏGÖZÜ ÖLDÜRDÜYÜ BOYU BƏYAN EDƏR	158
BƏKİL OĞLU İMRANIN BOYUNU BƏYAN EDƏR.....	172
UŞUN QOCA OĞLU SƏGRƏYİN BOYUNU BƏYAN EDƏR	184
SALUR QAZAN DUTSAQ OLUB OĞLU URUZ ÇIXARDIĞI BOYU BƏYAN EDƏR.....	196
İÇ OĞUZA DAŞ OĞUZ ASİ OLUB BEYRƏK ÖLDÜYÜ BOYU BƏYAN EDƏR ...	210
LÜĞƏT	218

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” HAQQINDA

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan ədəbiyyatının çox qədim nümunələrindən biridir. Bu dastanların təxminən XI-XII əsrlərdə qələmə alınmış əslinə hələ də təsadüf edilməyib. XI-XVI əsrlərdə isə yenidən köçürülmüş iki nüsxəsi elm aləminə məlumdur. Bunlardan biri Drezden, ikincisi Vatikan kitabxanasındadır. Birinci nüsxədə bir müqəddimə, on iki boy, ikincidə eyni müqəddimə və birincidə olan boyların altısı var. Drezden nüsxəsi hələ XIX əsrin 15-ci ilində alman alimi Ditsin verdiyi məlumatla elm aləmində tanınıb. Vatikan nüsxəsinin foto surəti isə 1952-ci ildə İtaliya şərqşünaslarından prof. E.Rossi tərəfindən nəşr olunub.

Bir çox dillərə tərcümə olunmuş bu əsər haqqında xeyli tədqiqat əsərləri yazılıb, alman, rus, türk, İtaliya alimləri, habelə sovet şərqşünasları bu dastanların harada və nə zaman yaranması, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti və s. haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürüblər. Dövrümüzdə də alimlər bu abidə üzərində tədqiqatı davam etdirirlər.

Azərbaycan alimləri əsərin yaranma tarixini, ədəbi əhəmiyyətini və dil xüsusiyyətlərini daha düzgün istiqamətdə qiymət-

ləndirməkdədirlər. Aparılan tədqiqat nəticəsində toplanılmış tarixi məlumatların təhlili aydınlaşdırır ki, bu abidə təxminən X-XI əsrlərdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrlə səsleşməkdədir. Əsərin ilk orijinalı da Azərbaycanda yazıya alınıb. Əsli daha böyük olub, daha çox qəhrəmanların şücaətindən bəhs edən bu abidəni, sonralar ixtisarla köçürən katiblər çox dəyişib və müasirləşdiriblər. Əsərin ruhuna uyğun gəlməyən dini motivlər də sonradan əlavə olunub ki, bunu hələ XIV əsrdə bu abidədən bəhs edən alimlərdən Əbubəkr ibn Abdulla ibn Aybək Əd-Dəvadarinin verdiyi məlumat da təsdiq edir. O, özünün “Dürərüt-tican” adlı tarixində “Təpəgöz” boyundan bəhs edir. Burada verilən məlumat “Kitabi-Dədə Qorqud”dan məlum “Təpəgöz” boyundan çox fərqlidir. Dəvadari də Təpəgözün Basat tərəfindən öldürüldüyünü qeyd edir. Lakin burada Basatı bu işə vadar edən qardaş intiqamı deyil, gözəl nişançı bir qıza olan məhəbbət və ata tənəsidir. Basat oğuzlar içində yetişib nişançılıqda heç kəsin qalib gələ bilmədiyi bir qızı məğlub edərək aldığını atasına müjdə verdikdə atası: “Mən də elə bildim ki, Təpəgözü öldürmüşsünüz” deyib. Buna görə də Basat Təpəgözü öldürüb.

Buradan aydın görünür ki, Dəvadariya yazılı mənbələrdən məlum olan “Təpəgöz” boyu “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı boydan çox fərqli, həm də çox zəngin hadisələrlə dolu imiş. Müəllifin qeydinə görə: “Basat ilə Təpəgöz arasında ağla sığmayan əhvalatlar” baş verir. Yenə də həmin müəllif türk-moğol dastanlarında bir çox “şəri-şərif”ə uyğun gəlməyən hallar olduğunu göstərir. Məhz buna görə də sonrakı katiblər Dədə Qorqud dastanlarının üzünü köçürdükləri zaman onları “şəri-şərif”ə uyğunlaşdırmağa cəhd ediblər. Bu cəhdi Drezden nüsxəsi ilə Vatikan nüsxəsinin müqayisəsi də aydın göstərir. Görünür, XV əsr katibinin (nüsxənin üzünü köçürən) dəyişdirdiyi və “şəri-şərif”ə uyğunlaşdırdığı boylar XVI əsr katibini təmin etməyib, bunlardan şəriətə daha uyğun olanlarını seçib və bununla da kifayətlənməyərək bir qədər də “şəri-şərif”in qəbul edəcəyi şəkllə salmağa cəhd edib.

Misal üçün Drezden nüsxəsində Dirsə xanın arvadı xana: “Hey Dirsə xan, mana qəzəb etmə, incinib acı sözlər söyləmə” – dedi-yi halda Vatikan nüsxəsində bu cümlə: “Nə məndəndir, nə səndən. Üstümüzdə qayım duran allahdandır” – şəklinə salınıb. Belə dini ifadələrin artmasına olduqca çox misal gətirmək olar.

Görünür ki, XVI əsr katibinin “Təpəgöz”, “Dəli Domrul”, “Qan-turalı” kimi boyları ixtisar etməsi də bu məqsədlə olub.

Lakin katiblərin belə cidd-cəhdlərinə və təhriflərinə baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” nüsxələrində əslindən çox şey mühafizə edilib.

Bu dastanlarda qəhrəmanlıq, ataya, anaya hörmət, məhəbbət, dostluq, səmimiyyət və fədakarlıq, qadına ehtiram, ana hüququnu üstün tutmaq, doğruluq kimi insani sifətlər tərənnüm edilir. Aydın olur ki, daha qədim oğuz-qıpçaq mübarizələri sonrakı katiblər tərəfindən kafir-müsəlman vuruşları şəklinə salınıb.

Dədə Qorqud dastanları daha çox köçəri-patriarxal qəbilə quruluşunun pozulduğu, feodal münasibətlərinin qüvvətləndiyi əsrlərin məhsuludur. Burada təsvir edilən cəmiyyətin başında xanlar xanı Bayındır xan durur. Lakin boylarda onun yalnız adı çəkilir. Əsərin əsas qəhrəmanı isə Qazan xan və onun ətrafında birləşən bahadırlardır. Eyni zamanda burada “qarğı cida gəzdirən” rəiyyət qəhrəmanlarından, nökərlərdən, çobanlardan da bəhs edilməkdədir. Heç bir adı-sanı, mənəvi olmayan Dəli Domrul isə mövhumı-dini qüvvələrə, Əzrailə qarşı çıxır, nəticədə dastan məhəbbətin ölümə qalib gəlməsi ilə bitir.

Salur Qazan “qırış günü öndən tərən” qəhrəmandır. “Ulaş oğlu, tuluquşun yavrusu, qonur atın ayası, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın köyküsü” – deyə tanıtılan bu qəhrəman əsərin əsas simalarından biridir. Onun evinin yağmalanması, oğlunun və özünün əsir alınması, qəhrəmanlığı təsvir olunur. O, xalqına sadıq, fədakar, vətənpərvər, yenilməz və cəsarətli bir qəhrəman kimi göstərilir.

Qazan oğlu Uruz da atası kimi yenilməz igiddir. O, iki dəfə düşməyə əsir düşür. Hər ikisində də mərdliklə hərəkət edir. O, namus uğrunda çəngəldən asılıb ətinin qıyma-qıyma doğranmasına razı olur, anasının tanınıb düşmən məclisinə aparılmasına razı olmur. O, on birinci boyda atasını əsirlikdən xilas edir. Atası onu sınamaq üçün özünü nişan vermir. Uruz isə meydana qəhrəmanlara qalib gələn atasından üstün çıxır.

Dastanların başqa qəhrəmanları da Oğuz bəylərindən ibarətdir. Bozatlı Beyrək, Qanturalı, Buğac kimi bəy oğulları öz qəhrəmanlıqları ilə nüfuz və ad qazanmış igidlərdir.

Bu qəhrəmanlıqlarla bərabər boylarda qarətçilik və qəbilə çəkişmələri də özünə yer tapıb. Buna baxmayaraq, əsasən xalq qəhrəmanlığı ruhunda qurulmuş olan bu dastanlarda, Qaraca çoban surəti xüsusən diqqəti cəlb edir. Bu sədaqətli qəhrəman altı yüz nəfərlik bir düşmən dəstəsi ilə təkbaşına vuruşmalı olur. Onu satın almaq istəyirlər. Ona hədə gəlirlər, lakin o qorxmur, təpədən-dırnağa qədər silahlanmış düşməyə müqavimət göstərir.

Onun iki qardaşı öldürülsə də, ruhdan düşmür, qalib gəlincəyə qədər mərdliklə vuruşur. Daşı tükənir, sapanına qoyun-keçi qoyub atır. Bir atanda ikisini-üçünü öldürür. Düşmənin gözünü qorxudur. Onun sapanının içi üçyaşar dana dərisindən, qolları üç keçi qılından toxunub. Hər atanda on iki batman daş atır. Atdığı daş yerə düşmür, düşəndə də toz kimi sovrulur, ocaq kimi ovrulur, daş düşən yerdə üç il ot bitmir.

Dədə Qorqud dastanlarında təsvir edilən müharibələr qətiyyətlə milli və ya dini vuruşma deyil. Əsasən, tayfalar arasında gedən bu vuruşmalar çox zaman talan, qarət xətiyəsi üçün və ya qız üstündə aparılır. Bəzən tayfanın öz içində də vuruşma gedir ki, on ikinci boy buna ən yaxşı misaldır.

Dədə Qorqud dastanında islam dininin təsiri çox azdır. Doğrudur, burada hamı islamdır, “kafirilər” ilə müharibə edirlər. Allah, Məhəmməd və başqa dini adlar çox təkrar olunur. Kərbəla hadisəsindən xəbərdardırlar, namaz qılırlar, lakin bütün bunlar

üzdəndir və katiblər tərəfindən qüvvətləndirilib. İslam dini dərin və əsaslı kök salmayıb. Büdpərəstlik əlamətləri məişətdə daha qüvvətli yer tutur. İnsanlar allahdan çox, təbiət qüvvələrinə inanıb etiqad edirlər.

Əsərdən görünür ki, bu dövrdə xalq içərisində dini təbliğat aparan ərəb və ya fars ruhaniləri “saqqalı uzun tat əri” adlandırılırmış. Xalq özlərindən ayrı bir xalqa mənsub olanlara “tat əri” deyir. Hətta əzan sözü xalq dilinə keçməyib. Əzan verməyi banlamaq adlandırırlar.

Boylarda qadın, ata, ana, qardaş və at da allah, Məhəmməd və Quran kimi müqəddəs sayılır.

“Dəli Domrul” boyunda allah adi insan kimi təsvir olunur. O, xudbin, məğrur və tərif sevəndir. Burada Əzrail real qəhrəmandan zəif verilir. O, qılıncı çəkib hücum edən Domrulun qorxusundan qapını qoyub bacadan qaçır. Domrulu yalnız hiylə ilə məğlub edə bilir, atını ürküdür, at onu götürüb yerə vuran kimi sinəsinə qonub canını almaq istəyir. Burada xalqın öz qəhrəmanlarını dini qüvvələrdən yüksək tutduğunu görürük.

Əsərdə bütün qəhrəmanlar islam dininin haram buyurduğu şərab içir, “ərin könlündə pas olsa şərab açar” deyirlər. Al şərab din nümayəndələrinin qarşısında da təriflənir.

“Dədə Qorqud”da andlar da maraqlıdır. Heç bir yerdə qəhrəman allaha, peyğəmbərə deyil, “qılıncıma doğranayın”, “oxuma sancılayın”, “torpaq kimi sovrulayın”, “oğlum doğmasın, doğsa da on yaşına varmasın” deyərək real şeylərə and içirlər, dualar isə çox sadə və təbiidir:

“Sağ varıb əsən gələsən, uğrun açıq olsun”, “yerli qara adağın yıxılmasın”, “çalışında qara polad üz qılıcın kütəlməsin”, “çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin” və s.

Əsərdə qəhrəmanlar çox tez dinlərindən dönmə bilirlər. Dirsə xanın igidləri dönüklük edəndə Gürcüstana qaçırırlar. Uruz isə atasına deyir:

“Qalxıbanı yerimdən mən duraram. Qara gözlü yigitlərim boyuma alaram. Qan Abqaza elinə mən gedərəm. Altun xaça mən əlimi

basaram. Pulongeyən keşişinin əlini mən öpərəm. Kafir qızın mən alaram. Dəxi sənin üzünə mən gəlməzəm”.

Dədə Qorqud dastanında qadın cəmiyyətin bir üzvü kimi qiymətləndirilir. Onlar qoçaqlıqda kişilərdən geri qalmırlar; övlada məhəbbət, ərə sədaqət, ata-anaya hörmət bəsləyirlər. Dirsə xanın qadını oğlunun ovdan qayıtmadığını gördükdə atına minir, qırx incəbel qız ilə yaralı oğlunu dağlarda axtarır, tapıb gətirir.

Qazanın oğlu Uruz əsir düşdüyü zaman Boyu Uzun Burla xatun onu qurtarmağa gedən ərinin dalınca düşmənlə vuruşmağa gedir, özünü yaralanmış ərinə yetirib vuruşmada adlı-sanlı qəhrəmanlarla bir yerdə iştirak edir, şücaət göstərir.

Dədə Qorqud dastanının bədii xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Burada bütün obrazlı ifadələr canlı həyatdan alınıb. Təbiətdən alınan müqayisələr, təşbihlər son dərəcə maraqlı və sadədir. Qanturalını gördüyü zaman qızın ona məftun olması “öysəl olmuş dana kimi ağzının suyu axdı” şəklində ifadə olunur. Arvadını hamilə qoyub getmiş Qazlıq Qoca qayıdıb gələndə arvadının oğlumu, ya qızımı olduğunu belə sual edir:

*Qaytabanın mayasın yüklü qoydum,
Nərmidir, mayamıdır, onu bilsəm?
Qara elin qoynunu yüklü qoydum.
Qoçmudur, qoyunmudur onu bilsəm?
Ala gözlü görklü halalım yüklü qoydum,
Erkəkmidir, qızımıdır, onu bilsəm?*

Dastanların nəsr dili də ahəngdar bir dildir, cümlələr qafiyəlidir. Burada qoşa kəlmələrə tez-tez rast gəlmək olur: “Ov ovladı, quş quşladı”, “Oğuz bəylərilə Dondar sağa təpdi, yigitlərlə Qarabudaq sola təpdi”. “Ünüm ünlə, sözüm dinlə”, “Qanı dediyim bəy ərənlər, dünya mənim, deyənlər” və sairə.